

A child is sitting in the center of a large, empty, circular, futuristic-looking structure. The child is hugging a large brown teddy bear. The structure has multiple levels and staircases, suggesting a complex, multi-story building. The overall atmosphere is one of isolation and vulnerability.

**ДИТИНА
У КРИЗОВИЙ
ПЕРІОД**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ТА ДІАГНОСТИЧНИЙ
ІНСТРУМЕНТАРІЙ**

УДК 159.2

М 33

*Рекомендовано Вченою радою
Навчально-наукового інституту психічного здоров'я
НМУ імені О. О. Богомольця до друку
(протокол №7 від 13.02.2025 р.)*

Рецензенти:

Пророк Н.В. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка лабораторії психодіагностики Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Гульбс О.А. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Уманського державного педагогічного університету

Євдокимова Н.О. – доктор психологічних наук, професор, ректор Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика

М 33 Дитина у кризовий період: психологічні особливості та діагностичний інструментарій. навч. посібник/ М.М. Матяш, Н.А. Тертична, З.Л. Становських, Л.М. Прудка, В.Є. Луньов, Є.В. Зброжик, І.В. Рожкова. НМУ імені О.О. Богомольця. Київ, 2025. – Київ, ТОВ Поліспрінт, 2025 – 496 с.

ISBN 978-617-8224-87-5

Навчальний посібник є фундаментальним ресурсом, орієнтованим на фахівців у сферах психології, медицини та педагогіки, та забезпечує ґрунтовний аналіз психологічних особливостей кризових періодів дитинства, як нормативних, так і ненормативних.

Надано загальнотеоретичну характеристику кризових періодів, включаючи опрацювання концепції вікових криз, історичний огляд досліджень у цій галузі та класифікацію криз за віковими етапами.

Досліджено особливості психічного розвитку дітей у нормативних кризах з перспективи психодіагностики, розглядаючи різні вікові періоди, від раннього дитинства до юнацтва.

Розглянуто ненормативні кризи, які виникають унаслідок зовнішніх обставин, таких як соціальні чи сімейні кризи, травми сирітства, захворювання чи фізичні травми.

Запропоновано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення особливостей психічного розвитку дітей, які зазнали кризових періодів.

Цей навчальний посібник є незамінним ресурсом для психологів, педіатрів, медичних практиків та інших фахівців, які спеціалізуються на психологічному здоров'ї дітей. Він надає глибокий теоретичний фундамент та практичні інструменти, спеціально розроблені для ефективного виявлення, діагностики та проведення інтервенцій під час кризових періодів у дитячому віці.

ISBN 978-617-8224-87-5

ВСТУП

Україна переживає період значних соціальних, економічних та політичних трансформацій, які суттєво впливають на сімейні структури та психологічне благополуччя дітей. Військові конфлікти, економічна нестабільність, масова міграція та зміни у соціальних нормах ініціюють кризові явища, які можуть мати травматичний вплив на дитячу психіку, стимулюючи потребу у розробці нових методик психодіагностики та психологічного втручання. Сучасна психологічна наука акцентує увагу на аналізі цих криз, вважаючи їх важливими для розуміння процесів формування особистості та її адаптації до змінюваних умов. Особливо актуальним стає вивчення цих процесів в контексті швидких соціально-економічних перетворень, які відбуваються в Україні, де негативні зовнішні впливи можуть провокувати ненормативні кризові стани, що вимагають особливої уваги з боку фахівців.

У першому розділі підручника проводиться аналіз загальної характеристики кризових періодів дитинства, які визначальні для психічного розвитку особистості. Автори деталізують поняття вікової кризи та кризового періоду, підкреслюючи їхню роль у переформатуванні поведінкових реакцій та адаптаційних стратегій дитини. Значна увага приділяється історичному контексту вивчення криз, що охоплює еволюцію від класичних психоаналітичних теорій до сучасних біопсихосоціальних моделей. Класифікація вікових криз, представлена у цьому розділі, систематизує кризові періоди, виходячи зі стадій розвитку дитини, що дозволяє чіткіше визначати цільові інтервенції. Окремо аналізуються стадії переживання криз та варіативність індивідуальних реакцій на них, що забезпечує глибше розуміння механізмів психологічної адаптації дитини до кризових викликів.

У другому розділі детально розглядаються особливості психічного розвитку дітей та характеристики проходження нормативних криз в різні періоди дитинства. Даний розділ детально

висвітлює, як психологічні кризи впливають на дітей залежно від їхнього віку та стадії розвитку, починаючи від раннього віку і завершуючи юнацьким періодом.

Третій розділ підручника зосереджується на аналізі ненормативних криз, що впливають на дітей в умовах сучасної України. В цьому розділі розглядаються кризові ситуації, такі як депривація базових потреб, розлучення батьків, сирітство, захворювання або фізичні травми, травма війни, вимушене переселення та різні види залежностей. Ці кризи виявляють значний вплив на психологічний розвиток дітей, їх емоційне благополуччя та адаптацію до соціального оточення, вимагаючи відповідних психодіагностичних підходів та інтервенцій для ефективного втручання та підтримки.

Четвертий розділ зосереджений на психодіагностичному інструментарії, який застосовується для детального вивчення психічного розвитку дітей різних вікових категорій під час кризових періодів. В даному розділі представлені моделі оцінки, які допомагають виявляти особливості розвитку та потреби дітей на різних етапах їхнього зростання, що є ключовим для адекватного психологічного втручання.

Підручник надає комплексний аналіз психологічних нормативних, так і ненормативних криз, обґрунтовуючи необхідність підготовленості фахівців до надання професійної психологічної допомоги дитині.

Підручник орієнтований на практиків у галузі психології, педагогіки, а також на батьків, надаючи їм необхідні знання та інструменти для забезпечення психологічної стабільності та адаптації дітей до викликів сучасного життя.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИЗОВИХ ПЕРІОДІВ ДИТИНСТВА

- 1.1. Поняття вікової кризи та кризового періоду
в житті особистості 7
- 1.2. Історія вивчення кризових періодів
у психологічній науці 8
- 1.3. Класифікація вікових криз 12
- 1.4. Стадії переживання та ставлення до кризової ситуації.... 22

РОЗДІЛ ІІ.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОТІКАННЯ НОРМАТИВНИХ КРИЗ В РІЗНІ ПЕРІОДИ ДИТИНСТВА

- 2.1. Загальна характеристика та особливості психодіагностики
дітей раннього віку у кризових періодах..... 29
- 2.2. Психічний розвиток дошкільника
та напрямки допомоги у кризових періодах..... 36
- 2.3. Особливості розвитку дитини
в молодшому шкільному віці та основні аспекти
психологічної допомоги у кризових ситуаціях..... 53
- 2.4. Основні характеристики психічного розвитку
та збереження психоемоційного благополуччя підлітка
в кризових ситуаціях..... 69
- 2.5. Криза ідентичності та основні завдання діагностики
в юнацькому віці 82

**РОЗДІЛ ІІІ.
ПЕРЕЖИВАННЯ НЕНОРМАТИВНИХ КРИЗ ДІТЬМИ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

3.1. Депривація базових потреб дітей на різних вікових етапах як кризова ситуація розвитку.....	94
3.2. Сімейна криза розлучення та її наслідки для дитини.....	104
3.3. Переживання дітьми травми сирітства.....	112
3.4. Криза захворювання та її вплив на психічний розвиток дитини.....	122
3.5. Війна як екстремальна кризова життєва ситуація та її наслідки для дітей.....	130
3.6. Різні види залежностей у дітей як деструктивні форми переживання кризи та порушення адаптації.....	140

**РОЗДІЛ ІV.
ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ МЕТОДИКИ
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХІЧНОГО
РОЗВИТКУ ДІТЕЙ РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП
У КРИЗОВИЙ ПЕРІОД**

4.1. Модель оцінки розвитку особистості дошкільника.....	162
4.2. Модель оцінки розвитку особистості молодшого школяра.....	219
4.3. Модель оцінки розвитку особистості підлітка та юнака.....	304

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	420
ДОДАТКИ	424

РОЗДІЛ І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИЗОВИХ ПЕРІОДІВ ДИТИНСТА

1.1. Поняття кризи та кризового періоду в житті особистості.

Слово криза часто має негативне емоційне забарвлення. Дійсно, кризові ситуації та етапи життя супроводжуються переживанням складних почуттів: страху, тривоги, невизначеності, безпорадності, ін. Проте, реальність полягає і у тому, що криза це завжди виклик і запит на актуалізацію розвитку нових, не опанованих досі, способів обходження з собою та контакту з оточуючим світом. Психологічним змістом кризи є боротьба особистості за збереження внутрішньої рівноваги та адаптації до життєвих змін.

Термін «криза» походить від грецького κρίσις, що означає рішення, поворотний пункт у звичному плині життя особистості. Водночас, китайський ієрогліф, що зображує кризу означає коливання між небезпекою та новими можливостями.

Водночас, кризові ситуації розглядаються як сукупність життєвих обставин та викликів, які є новими для людини і вступають у певну суперечність з її внутрішніми актуальними можливостями. Таким чином, кризова ситуація завжди є те, з чим людина ще не стикалася, що лежить поза зоною її актуального розвитку.

Кризова ситуація – це різкий перелом у звичному плині життя, важкий перехідний стан, що містить у собі небезпеку, загрозу руйнування звичної системи життя людини в цілому. Прикладом кризової ситуації для дитини може бути розлучення і роз'їзд батьків, вимушене переселення через військові загрози з втра-